

MORFOLOŠKA ANALIZA MEST IN NJENA »FIZIOGNOMIJA«

Jelka Pirkovič, Ljubljana

PROBLEMSKO PODROČJE ...

Pred več kot petnajstimi leti, na začetku svoje poklicne poti, sem se, ne po naključju, začela ukvarjati z vprašanjem, na kakšen način lahko umetnostna zgodovina prispeva k vedenju o oblikovanosti našega vsakdanjega okolja, to je k zgodovini stavbne in naselbinske dediščine. K temu so me napeljala predavanja mojega umiverzitetnega učitelja Naceta Šumija, ki je študentom predaval ne samo o klasičnih umetnostnozgodovinskih temah, temveč tudi o »mejnih področjih«, to je o zgodovini urbanih oblik in o sodobni arhitekturi in urbanizmu. Po drugi strani me je tudi moje prvo delovno mesto na Urbanističnem inštitutu usmerilo v proučevanje zgodovine mest in drugih naselij.

Tako sem si v svoji prvi raziskovalni nalogi, opravljeni v letih 1978 in 1979,¹ zastavila dvojno nalogo: prvič pregledati, kakšna je »zgodovina proučevanja mest in drugih naselij«, in drugič, s kakšno metodo naj se umetnostni zgodovinar loti analize teh območij. V nadaljevanju bom v grobem povzela glavne ugotovitve svojega tedanjega dela, seveda dopolnjene z novimi spoznanji in pogledi na to tematiko.²

¹ Jelka Pirkovič Kocbek: *Metoda morfološke analize mestnega prostora z aplikacijo na izbran primer*, (Raziskovalna naloga) Ljubljana: Urbanistični inštitut SR Slovenije, 1979. Rezultate raziskave sem delno objavila. Cf. Morfološka analiza mestnega prostora kot del strokovnih postopkov pri načrtovanju prenove, *Varstvo spomenikov*, 24 (1982), pp. 55–70. Oris morfološke analize Celja, *Arhitektov bilten*, 44–45 (1984), pp. 17–22.

² Historično morfološko metodo sem uporabljala pri analiziranju fizične zgradbe konkretnih mest in drugih naselij. Rezultati teh raziskav so bili objavljeni v delu z naslovom *Zgodovina urbanih oblik – Kostanjevica na Krki*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, 1985 in kot članki v strokovni periodiki, e. g.: Oblikovni značaj Novega mesta, *ZUZ*, n.v. XIX (1983), pp. 55–66; Morfološka zasnova Krškega, *Sinteza*, 58–60 (1982), pp. 74–85; Grosuplje in njegov oblikovni značaj, *Zbornik občine Grosuplje*, 14 (1985), pp. 95–107; Glavni trg v Novem mestu in njegova gradbena zgodovina, *Dolenjski zbornik*, (1985), pp. 113–129; Šentvid, Stična in Ivančna Gorica: zgodovina naselbinskih oblik, *Kronika*, 35 (1986), 1–2, pp. 67–71; Značilnosti Kostanjevice kot urbanističnega spomenika, *Varstvo spomenikov*, 30 (1988), pp. 163–168.

Kaj je torej morfološka analiza mest in drugih naselij? To je poseben strokovni postopek, s pomočjo katerega analiziramo pozidano človekovo okolje v njegovi fizični pojavnosti. Sam izraz »morfološka analiza« sicer ni najbolj posrečen, ker je v pomenski zvezi s formalizmom. Zato bi bolj ustrezal širši, bolj deskriptiven izraz »historično–morfološka analiza«, ki pa je seveda predolg in zato manj primeren. Pri tem velja poudariti, da je izraz »urbana morfolologija« dvoumen, ker lahko hkrati pomeni metodo in predmet proučevanja. Njegova dvoumnost je zasidrana že v dvojnem pomenu »morfolologije«: hkrati pomeni vedo, ki se ukvarja z oblikami in z zgradbo določenih stvari, in oblike oziroma oblikovanost, ki so lastnosti teh stvari. Tudi v drugih jezikovnih okoljih se besedna zveza »urbana morfolologija« uporablja v teh dveh pomenih. V anglo-ameriških besedilih je ta izraz redke³ in naj bi pomenil »urbani design« in ne metode oziroma tehnike analiziranja urbanege prostora.⁴ Zato bom v pričujočem zapisu dosledno uporabljala termin morfološka analiza kot oznako za metodo, morfolologija pa kot oznako za lastnosti predmetnega sveta.

Naloga morfološke analize je »brati« fizično zgradbo naselij in jo uporabiti kot vir informacij. Namen tega »branja« je pojasniti procese, ki so povzročali in še povzročajo njeno spreminjanje. Površno rečeno, gre za raziskave gospodarskih, družbenih, zgodovinskih in antropoloških razsežnosti naselbinskega prostora. Prostor, ki je na določen način pozidan in uporabljen in v katerem so ohranjeni sledovi bivanja in delovanja ljudi v različnih predzgodovinskih in zgodovinskih obdobjih, ima vlogo artefakta oziroma bolje rečeno zgodovinskega vira. Razbiranje oziroma dešifriranje informacij iz tovrstnih tvornih virov seveda zahteva poseben znanstveni aparat, to je znanje, analitične in interpretativne metode in preverjanje rezultatov.

Fizična zgradba mest in drugih naselij in njeno spreminjanje v prostoru in času so tema, s katero se ukvarjajo vsaj štiri znanstvene discipline, in sicer zgodovina, geografija, umetnostna zgodovina in arheologija.⁵ Pogojno lahko v to vrsto štejemo tudi urbanizem in arhitekturo, če seveda pristanemo na tezo, da gre za znanstveni disciplini. V nadaljevanju bom skušala pojasniti,

³ Webstrov angleški slovar povezuje izraz morfolologija le z jezikoslovjem in biologijo, med sestavljenkami pa omenja samo geomorfolologijo. *Art and Architecture Thesaurus*, New York 1990, p. 641, morfolologijo omenja le kot lingvistični pojem.

⁴ Takšen zaključek lahko potegnemo iz primerjalne tabele izrazov, ki se v francoščini, italijanščini in angleščini uporabljajo v zvezi z urbano morfolologijo. Tabela je objavil Pierre Merlin v knjigi *Morphologie urbaine et parcellaire*, Saint-Denis 1988, p. 62. Avtor je očitno spregledal dejstvo, da sta britanska in ameriška urbana geografija že leta pred omenjeno raziskavo uporabljala izraz »urban morphology« v dvojnem pomenu postopka in strukture.

⁵ S problematiko urbane arheologije se v tej razpravi ne bomo ukvarjali. Opozorim naj le na sintetičen pregled tovrstnih dosežkov v zborniku razprav, ki jih je uredil M.W. Barley pod naslovom *European Towns: Their Archeology and Early History*, London, New York, San Francisco 1977.

kakšen je prispevek posameznih disciplin h konstituiranju problemskega področja, o katerem govorim.

... IN NJEGOVA ARHEOLOGIJA

Proučevanje morfologije mest in s tem povezane urbane zgodovine ima v svetu stoletno tradicijo. V drugi polovici devetnajstega in v začetku dvajsetega stoletja so oblikovne značilnosti mest zaposlovale predvsem urbaniste, deloma pa tudi zgodovinarje. Urbana zgodovina, to je zgodovina mest, naj bi po mnenju Françoise Choay⁶ pomenila le obrobno vprašanje v okviru širših zgodovinskih tem. Poleg tega se zgodovinarji niso ukvarjali z mestom kot s prostorskim pojavom, temveč z mestnimi institucijami in z njihovo politično in gospodarsko zgodovino. Choayeva kot primer odnosa zgodovinarjev do problematike mest navaja knjigo Fustela de Coulangesa *La cité antique* (1864) in razpravo Henrija Pirenna *Les villes du Moyen Age* (1927).⁷

Urbanisti poznega devetnajstega in zgodnjega dvajsetega stoletja so bili med prvimi proučevalci morfološke zgradbe starih naselij, vendar je bilo njihovo zanimanje zanjo predvsem instrumentalno. Zgodovina urbanih oblik naj bi namreč služila kot dokaz o pravilnosti njihove oblikovalske usmeritve.

Camillo Sitte je na primer v morfologiji mest poudarjal predvsem prilaganje posameznih prvin mestne celote zemljišču in drugim okoliščinam. Takšne oblikovne vzorce je zagovarjal ne le zaradi njihove slikovitosti, temveč tudi iz komunalno-tehničnih in nacionalno-ekonomskih razlogov.⁸ Otto Wagner pa je, ravno nasprotno, zagovarjal težnjo k pravilnim oblikam, ki najbolj pridejo do izraza v kombinaciji pravokotnih in radialnih urbanih

⁶ Françoise Choay: *L'allégorie du patrimoine*, Pariz 1992, p. 138.

⁷ Pirenne je angleško verzijo knjige objavil leta 1925, francoska izdaja je izšla dve leti kasneje z naslovom *Le villes du moyen age: Essai d'histoire économique et sociale*. Zanimivo je, da je Pirennovo delo neposredno vplivalo na slovensko zgodovinopisje, konkretno na Frana Zwittera. Zwitter je že leta 1937 objavil razpravo, v kateri je podal kritičen pregled dotedanjih slovenskih in tujih dosežkov na področju zgodovine mest in obdelal problematiko nastanka meščanskih naselij na ozemlju današnje Slovenije v srednjem veku. V sklepu je nakazal tudi smeri nadaljnjih raziskav o kasnejšem razvoju naših mest in trgov. Fran Zwitter, Problemi zgodovine slovenskih mest, *Jugoslovenski istorijski časopis* (1937), p. 236–247.

Pirennova knjiga je v slovenskem prevodu in s Zwitterovo spremno besedo izšla leta 1956 z naslovom Henri Pirenne: *Srednjeveška mesta: Gospodarska in socialna zgodovina srednjeveške Evrope*, Ljubljana 1956.

⁸ Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen: Ein Beitrag zur Lösung moderner Fragen der Architectur und monumentaler Plastik unter besonderer Beziehung auf Wien*, Dunaj, 1889¹, 1909⁴. Tako Sitte pravi, da zaradi pridobitve nekaj kvadratnih metrov zemljišča ni treba žrtvovati sicer zanimivih nepravilnosti, brez katerih »... celo najlepše rešitve delujejo trdo, hladno in prisiljeno...« (str. 145). In druga misel: »Veliko je že bilo napisanega o narodno-gospodarskem pomenu likovne umetnosti ... mogoče bi lahko tudi trdosrčni mestni ekonomski končno spoznali, da bi se lahko denar, vložen v objekte umetniške narave, spremenil v domovinsko čustvo, v lokalni patriotizem in v turistično atrakcijo.« (p. 149.)

struktur.⁹ Pravilnost in načrtnost sta seveda sodili v Wagnerjev estetski credo, v njegovo vizijo moderne arhitekture in velemesta nove dobe, kar ga postavlja med pionirje modernega gibanja.

O Sitteju, proučevalcu estetike urbanizma in predhodniku varstva urbanističnih spomenikov, je bilo že veliko napisanega.¹⁰ Znana je tudi teza o tem, da je Sittejev analitični pristop mogoče šteti za znanilca sodobne vizualne analize mestnega prostora.

Sitte je bil tudi začetnik sodobne urbanistične diskurzivne oblike, to je priročnika. Priročnik naj služi strokovni in tudi širši javnosti pri razumevanju določene problematike.¹¹ Njegov namen je spremeniti odnos vseh, ki imajo v zadevi odločilno vlogo. Pri urbanističnem urejanju so seveda to arhitekti, urbanisti, inženirji, pa tudi investitorji in administracija na lokalni oziroma državni ravni. Zanimivo je, da je Max Dvořak v svojem delu *Katechismus der Denkmalpflege*¹² uporabil soroden pedagoško–popularizacijski prijem.

Širši evropski javnosti je morda premalo znano dejstvo, da je Sitte avtor prvega celovitega urbanističnega načrta za Ljubljano. Nastal je po velikem ljubljanskem potresu leta 1895 kot del popotresne obnove in izgradnje Ljubljane kot deželne prestolnice. Mestne oblasti sicer Sittejevega načrta niso odobrile, vendar so bili nekateri njegovi predlogi uresničeni. Kot pozitiven primer lahko navedem regulacijo v tistem času nove ulice, sedanje Miklošičeve, ki odpira pomembne poglede na frančiškansko cerkev in na Grad. Drug primer nakazuje, kako se celo Sitte sam ni vedno držal svoje teorije. V načrtu za Ljubljano je predvidel tudi regulacijo prej zavite srednjeveške ulice, ki je povezovala Mestni trg in most čez Ljubljano, kjer je Plečnik kasneje izgradil znamenito Tromostovje. Tudi ta Sittejeva zamisel je bila uresničena.¹³

Šele s Patrickom Geddesom, ki ga urbanisti štejejo za začetnika urbanizma kot znanosti,¹⁴ in z razvojem posebne veje geografije, s tako imenovano

⁹ Tako Wagner v svoji razpravi *Die Grosstadt: Eine Studie über diese*, Dunaj 1911, pravi, da z umetniškega stališča ni opravičila za oblikovanje neravnih ulic smo zato, da bi dosegli slikovite učinke.

¹⁰ Kolikor vem, je eno najbolj poglobljenih, čeprav ne najnovejših razprav na to temo objavila Françoise Choay, *Pour une nouvelle lecture de Camillo Sitte, Communications*, 27 (1977), pp. 112–121.

¹¹ Choay sicer za *Städtebau* meni, da gre za »hibridno diskurzivno obliko«, ki jo je prvi uporabil Idelfonso Cerdà v svojem delu *Teoria general de la urbanizacion* (1863) in ki v novo celoto spaja značilnosti znanstvenega diskurza, traktatov in utopije. Choay, op. cit., p. 121.

¹² Max Dvořak: *Katechismus der Denkmalpflege*, Dunaj 1916, 1918.

¹³ Glede podrobnosti o Sittejevih načrtih za Ljubljano glej Nace Šumi, *Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani*, Ljubljana: Mestni muzej v Ljubljani 1954, predvsem str. 9–17; in isti, Sittejev regulacijski načrt za Ljubljano, *ZUZ*, n.v. IV (1957), pp. 211–220.

¹⁴ Eno najnovejših potrditev te teze zastopa Anthony Sutcliffe, *Naissance d'une discipline, La ville: Art et architecture en Europe, 1870–1993*, Pariz 1994, p. 128.

urbano geografijo, je bila dosežena nova stopnja v proučevaju morfološke zgradbe mest. Tako je Geddesov prispevek k razvoju urbane morfologije predvsem v tem, da je opozoril na povezavo med fizično zgradbo mest in njihovo »funkcionalno zgradbo«. Sicer pa Geddes in njegovo glavno delo *Cities in evolution* (1915) na razvoj urbanizma in na proučevanje urbanih pojavov v celinski Evropi v svojem času nista vplivala, saj so te ideje odmevale predvsem v anglo-ameriškem kulturnem prostoru. Njegov vpliv je k nam prišel šele od šestdesetih let dalje in to posredno prek knjige Lewisa Mumforda *Cities in History*.

V nadaljevanju bom podala kratek oris prispevka raziskovalcev, ki izhajajo iz nemškega jezikovnega in kulturega okolja, k poznavanju morfološke zgradbe mest. Menim namreč, da je bila ta tematika doslej premalo upoštevana.

Konec devetnajstega in v prvih desetletjih dvajsetega stoletja je v Nemčiji in Avstriji nastala vrsta razprav o zgodovini in morfologiji mest.¹⁵ Pomembno je, da njihovi avtorji niso bili le arhitekti oziroma urbanisti, kot so Werner Hegemann, Paul Wolf in Theodor Fischer, temveč tudi zgodovinarji, umetnostni zgodovinarji in geografi.

V nasprotju z razmerami v Franciji, kjer se po besedah Choayeve urbana zgodovina ni zanimala za morfologijo mest, so nemški zgodovinarji sorazmerno zgodaj začeli proučevati tudi prostorsko organizacijo mest. To velja že za Georga Belowa, ki je konec prejšnjega stoletja pisal o nemški urbani zgodovini in v tem okviru tudi o posameznih sestavinah srednjeveških mest.¹⁶ Christoph Klaiber in Karl Gruber sta že pred prvo svetovno vojno objavila razpravi o tlorisni strukturi oziroma o »spreminjajoči se sliki« nemških mest.¹⁷ Njuna prispevka sta pomembna zato, ker je v njiju že mogoče razbrati zanimanje za zakonitosti nastanka in razvoja ulične mreže, običajnega stavbnega tkiva, posebnih stavb v mestih in drugih morfoloških elementov. Res pa je, da se v tem času beseda morfologija v zvezi z mesti še ni pojavila.

V naslednjih desetletjih je sledila vrsta drugih protomorfoloških študij. V pričujočem pregledu se bom omejila na kratek prikaz le ene med njimi, to je na Wengertovo knjigo *Die Stadtanlagen in Steiermark*.¹⁸ Razlog za takšen iz-

¹⁵ Primerjaj opombo št. 1.

¹⁶ Below (1858–1927) je bil eden najpomembnejših nemških gospodarskih zgodovinarjev. Pisal je tudi o zgodovini mest. Eno njegovih zgodnejših del na to temo je *Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum*. (Monographie zur Weltgeschichte), Bielefeld, Leipzig, 1898.

¹⁷ Christoph Klaiber: *Die Grundrißbildung der deutscher Stadt im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der Schwäbische Länder* (Beiträge zur Bauwissenschaft 20), Berlin 1912; Karl Gruber: *Eine deutsche Stadt: Bilder zur Entwicklungsgeschichte der Stadtbaukunst*, München 1914.

¹⁸ Hermann Wengert: *Die Stadtanlagen in Steiermark: Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Städtebaues*, Gradec 1932. Avtorjeva oznaka iz podnaslova, to je »izgradnja

bor je enostaven. Wengert je namreč v svoji razpravi obravnaval tudi mesta, ki so sicer del slovenskega nacionalnega ozemlja, vendar so bila do leta 1919 vključena v tedanjo avstrijsko Štajersko. Wengertova metoda je zelo blizu sodobnemu pojmovanju historične morfološke analize. Predmet njegovega zanimanja so fizične značilnosti konkretnih naselij oziroma načela, ki določajo celoten gradbeni program srednjeveških trgov in mest. Wengert je gradbeni program razdelil na osnovne in sekundarne elemente. Med osnovne elemente je prišteval posamezne enote parcela/stavba (tako imenovani Hofstätten), na stavbišča in stavbe za posebne namene (cerkve, samostane, gradove mestnih gospodov, rotovže), na nepozidane prostore v lasti mestnega gospoda ali mestne skupnosti (trge, obzidne ulice oziroma proste površine vzdolž obzidja) in na obrambne naprave (obzidja, utrjena vrata, obzidne stolpe). Za Wengerta so sekundarni elementi predvsem prometnice, ki so služile notranji komunikaciji (gase, gospodarske ulice), posredno pa je mednje prištel tudi izjemne elemente, ki niso obvezen sestavni del mestnega gradbenega programa, kot so na primer špitali, mestni potoki in komunski stolpi.¹⁹

V nasprotju s starejšo urbano geografijo, ki je mesta razvrščala v tipe predvsem glede na geografsko lego, je Wengert urbana naselja razdelil v tri skupine glede na njihov zgodovinski nastanek, in sicer v trge, v ustanovljena mesta in v mesta, ki so zrastle iz trgov. Pri trgih je ločil tri razvojne stopnje glede na to, kakšna je oblika tržnega prostora (tržna ulica, lijakast trg kot razširitev glavne prometnice, lijakast trg, ki je postavljen prečno na glavno prometnico). Tudi ustanovljena mesta je razdelil v tri podtipe, ki ponazarjajo, kako razvita je struktura posameznega mesta (mesta s pozidavo ob vzdolžnem trgu, mesta s pozidavo ob prečnem trgu in mesta s pozidavo v kvadratnih blokih).²⁰

Zakaj je Wengertovo metodo mogoče šteti le za predhodnico »prave« morfološke analize? Za to sta vsaj dva razloga: Wengerta kot zgodovinarja je zanimalo predvsem starejše obdobje, to je čas nastanka mest in njihovega razvoja v fevdalni dobi. V ozadju tega zanimanja seveda vidimo na delu na-

nemških mest«, je seveda obolol času. V obdobju nastanka mest na Štajerskem oziroma v zgodovinskem razponu, ki ga knjiga obravnava (to je v srednjem veku in prvih stoletjih novega veka), ni mogoče govoriti o nacionalni pripadnosti mest, čeprav je res, da je bilo plemstvo kot nosilec fevdalne kolonizacije skoraj v celoti germanskega izvora.

¹⁹ Pri tem je zanimivo, da so kar tri štajerska mesta, to je Hartberg, Judenburg in naš Ptuj, imela mestni stolp ob glavnem trgu. Njihova prvotna vloga ni v celoti pojasnjena. Poleg obrambe so ti stolpi verjetno služili tudi varstvu pred požari, v njih naj bi ob nevarnostih hranili listine, njihovo pritličje naj bi bilo zbirališče meščanov in hkrati sodišče, na njih naj bi bila nameščena komunska ura. Njihov nastanek je bolj razumljiv, če vemo, da so jih zgradili v obdobju, ko urbane naselbine še niso bile obzidane, torej pred 13. stoletjem. Kasneje, to je po 17. stoletju, se je njihova vloga spremenila – postali so cerkveni stolpi (Wengert, p. 32).

²⁰ Pri mestih, ki so se razvila iz trgov, Wengert upošteva kombinacijo podtipskih značilnosti trgov in na novo ustanovljenih mest.

cionalno ideologijo 19. in začetka 20. stoletja, ki v zgodovini išče opravičilo za sodobna nacionalistična hotenja.

Posledica Wengertovega zanimanja za starejša obdobja je ta, da ni analiziral sodobnega stanja mestnega prostora. Kot vir mestne zgodovine je sicer poleg klasičnih pisnih zgodovinskih virov upošteval starejše katastrske načrte mest in tudi splošne geografske podatke. Tako niti z besedo ni omenil, kaj šele skušal razložiti dogodkov in zgodovinskih procesov poznega osemnajstega in devetnajstega stoletja, ko se je vloga mest začela spreminjati, kar je seveda privedlo tudi do bistvenih sprememb v njihovi prostorski strukturi.

Poleg teh dveh ključnih pomanjkljivosti lahko Wengertu očitamo tudi nekatere napačne interpretacije, kot na primer tezo o tem, da je obzidje tisti element gradbenega programa, ki loči mesta od trgov. Poleg tega je pri analizi parcelacije, ki jo je seveda oprl na stanje v franciscejskem katastru, nastalem v dvajsetih letih prejšnjega stoletja, videl le enakomerno mrežo dolgih, trakastih parcel. Podrobne analize nekaterih mest na ozemlju sedanje Slovenije so pokazale,²¹ da je bila večina parcelnih nizov vzdolž glavnih trgov strukturirana v parih ali v »trojčkih«. Ta poteza se je od 16. stoletja dalje postopoma zabrisovala, ker so parcele združevali, gradili hiše s širšimi fasadami in pozidavali požarne presledke.

Sočasno s študijami o zgodovini mest se je v Nemčiji in Avstriji izostroval tudi posluš geografov za urbanomorfološke teme. Ob koncu prejšnjega stoletja še ni bilo govora o posebni veji geografije, ki bi se ukvarjala le z mesti.²² Res pa je, da so geografi že proučevali vprašanja geografskega položaja mest v pokrajini, njihovega tlorisa in podobno.

Leta 1907 je izšla knjiga Karla Hasserta *Die Städte geographisch betrachtet*, ki jo geografi štejejo za prvo temeljno delo urbane geografije. Sledila je vrsta drugih raziskav, ki so se ukvarjale s prometnim, obrambnim in gospodarskim položajem mest v pokrajini in z njihovimi morfološkimi značilnostmi. Med njimi izstopa delo avstrijskega geografa Huga Hassingerja z nenavadnim naslovom *Umetnostnozgodovinski atlas Dunaja*.²³ Pomembna je zato, ker je na urbani mikroravni, to je na ravni posameznih stavb, dokumentirala stanje pozidanega okolja in pri tem povezala vedenje različnih strok, to je zgodovine, umetnostne zgodovine in geografije.

V splošnem se je nemška šola urbane geografije ukvarjala predvsem s tako imenovano tipološko klasifikacijo mest in drugih naselij. Kot klasifikacijske dejavnike so upoštevali formalne morfološke značilnosti, kot so lega na-

²¹ Tako v Celju, Kostanjevici na Krki in deloma v Novem mestu. Glede podrobnosti glej dela, citirana v opombi št. 1.

²² Proučevanje mest naj bi bilo del tako imenovane antopogeografije, katere »ustanovitelj« je bil F. Ratzel. Njegova *Anthropogeographie* je izšla leta 1891.

²³ *Kunsthistorische Atlas der k.k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien und Verzeichnis der erhaltungswerten historischen Kunst- und Naturdenkmale der Wiener Stadtbildes* (Österreichische Kunsttopographie 15), Dunaj 1916.

selja v prostoru, oblika tlorisa, gostota in vrsta pozidave.²⁴ Raziskovali so tudi tiste pojave, ki neposredno vplivajo na morfološko podobo naselij, kot na primer prevladujoče dejavnosti v naselju, razdelitev prostora znotraj naselij glede na dejavnosti (coniranje) in različne demografske značilnosti. Druga velika tema je bila tako imenovana teorija centralnih krajev, ki jo je razvil Walter Christaller²⁵ in ki pojasnjuje zakonitosti v širši regionalni razmestitvi mest in drugih naselij.

Albert Erich Brinckmann je bil med umetnostnimi zgodovinarji prvi, ki si je za predmet svojega proučevanja izbral mesta in zgodovino njihovih oblik.²⁶ S to tematiko se je začel ukvarjati v času, ko je šele nastajala umetnostnozgodovinska teorija razvoja arhitekture. Formalna analiza je bila pri Aloisu Rieglu, še bolj pa pri Heinrichu Wölfflinu prikrojena značilnostim slikarstva in kiparstva.²⁷ Paul Frankl je bil prvi, ki je formalno analizo prilagodil monumentalnemu stavbarstvu.²⁸ Seveda pa formalno – slogovna analiza ni primerno orodje za razlago zakonitosti minorne arhitekture, ki predstavlja glavnino urbanega tkiva, kaj šele morfološke zgradbe mest, ki so nastajala in se razvijala v daljših zgodovinskih obdobjih.

Brinckmannov pristop k problematiki mestnih oblik je značilno umetnostnozgodovinski. Trditev lahko argumetniram z naslednjimi dejstvi: Brinckmannov glavni predmet zanimanja je »Stadtbaunkunst« – v dobesednem prevodu »umetnost zidanja mest«. Naj navedem značilno Brinckmannovo krilatico: »Graditi mesta pomeni s hišami kot z materialom oblikovati prostor.«²⁹ Čeprav svoje misli ni eksplicitno razložil, je jasno, da je v oblikah mestnega prostora videl podoben umetnostni »namen«, kot naj bi ga imela arhitektura. Takšen namen je bilo najlažje razbrati pri oblikovanju renesančnih in ba-

²⁴ Kot primer razvejane in podrobne geografsko–morfološke tipologije mest lahko navedem študijo Walterja Gieslerja: *Die deutsche Stadt: Ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft*, Stuttgart 1924. Giesler je razločeval 32 topografskih leg mest.

²⁵ Walter Christaller: *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena, 1933, Darmstadt, 1968.

²⁶ Naj naštejemo naslednja njegova dela: *Platz und Monument: Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaunkunst in neuer Zeit*, Berlin: Wasmuth 1908 (od tod citirano: Brinckmann: *Platz und Monument*); *Deutsche Stadtbaunkunst in Vergangenheit*, Frankfurt a.M.: Heinrich Keller 1911; *Stadtbaunkunst von Mittelalter bis zum Neuzeit*, Potsdam: Wildpark 1920 (od tod citirano: Brinckmann: *Stadtbaunkunst*).

²⁷ Riegl je pri pojasnjevanju razvoja arhitekture od starega Egipta do pozne antike uporabil enake razlagalne mehanizme kot pri kiparstvu oziroma natančneje pri reliefu. *Die spätromische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn*, Dunaj, 1901. Wölfflin je pare likovnih konceptov, kot so linearnost in slikovitost, ploskovitost in globina, zaprta in odprta oblika, razčlenjenost in enotnost, jasnost in nejasnost, s katerimi je opisoval formalne zakonitosti slikarstva in kiparstva v različnih slogovnih obdobjih, pripisal tudi arhitekturi. *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe: Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst*, München 1915.

²⁸ *Die Entwicklungsphasen der neuern Baukunst*, Stuttgart 1914.

²⁹ Brinckmann: *Platz und Monument*, p. 170.

ročnih mest, ki so bila ustvarjena »v enem zamahu« in ki so hkrati izražala enoten estetski program. Nekoliko ga je begalo dejstvo, da so srednjeveška mesta, tudi tista, ki so bila ustanovljena »na zeleni trati«, rasla in se spreminjala iz generacije v generacijo. Pri njih ni mogoče govoriti o stvariteljskih namenih umetnikov – posameznikov. Kljub temu pa s svojo slikovitostjo in z na videz preračunanimi prostorskimi razmerji nosijo v sebi izrazit estetski naboj.

Brinckmann je to protislovje skušal razrešiti. Zanj je mesto »arhitektonska skupinska kompozicija«,³⁰ ki deluje na gledalca s pomočjo psiholoških zakonov. Podobno kot je Riegl pri oblikovanju svojega optično–haptičnega slogovnega načela uporabil psihološko teorijo J. F. Herbarta, predelano s pomočjo Adolfa Hildebrandta v razlago percepcije likovne umetnosti,³¹ se je Brinckmann pri utemeljevanju percepcije urbanih oblik naslonil na H. Maertensa³² in njegov »zakon optičnega merila«. ³³ Poleg tega je svoj pregled zgodovine urbanizma uredil v obliki slogovnih zaporedij od zgodnje in visoke gotike, prek renesanse in baroka do devetnajstega stoletja, kar seveda sovпада s splošno umetnostnozgodovinsko periodizacijo.

Wölfflinov učenec, Josef Gantner je leta 1928 izdal knjigo z naslovom *Grundformen der europäischen Stadt*.³⁴ Gre za poskus, da bi formalno slogovno izhodišče umetnostne zgodovine prilagodili proučevanju zgodovine urbanih oblik. Molče se je moral odpovedati parom likovnih konceptov svojega učitelja, ker so se pač izkazali kot neuporabni pri razlaganju tovrstne genealogije. Eksplicitno je tudi relativiziral slogovne pojme, kot so gotika, renesansa in barok, ker »pri umetnosti zidanja mest o tem lahko govorimo le v omejenem smislu ... če ima določena generacija zavedno ustvarjalno voljo, ki lahko služi kot vodilo njihovega dela.«³⁵ Poleg načela ustvarjalne volje je iz umetnostne zgodovine (in še katere od sorodnih »znanosti«) prevzel paradigmo »romanskosti« in njej nasprotne »germanskosti«, ki naj bi se izražala tudi v mestnih strukturah. Poleg tega je od geografov prevzel pojem tipa in ga uvrstil med osnovne pojme svoje formalne analize. V nasprotju z geografi, ki so mesta razvrščali v tipe predvsem glede na njihovo lego v prostoru, pa je Gantner upošteval dva osnovna tipa in sicer »nepravilno« in »pravilno« mesto. Znotraj slednjega je razločeval še »iracionalne« in »racionalne« tendence. S kombiniranjem vseh teh lastnosti je skušal razložiti genealogijo mest od grške antike do 19. stoletja.

³⁰ Brinckmann: *Stadtbaukunst*, p. V.

³¹ Adolf Hildebrandt: *Das Problem der Form in der bildenden Kunst*, Baden-Baden 1893.

³² H. Maertens: *Die optische Maßstab oder die Theorie und Praxis des ästhetischen Sehens in der bildender Künsten*, Bonn 1877.

³³ Brinckmann: *Stadtbaukunst*, p. 1–2.

³⁴ Podnaslov knjige je *Versuch eines historischen Aufbaues in Genealogie*, Dunaj 1928 (od tod citirano: Gantner: *Grundformen*).

³⁵ Gantner: *Grundformen*, pp. 13–14.

Gantnerju sorodno smer v pojmovanju oblikovanja mest kot zvrsti likovne umetnosti je zastopal tudi arhitekt in umetnostni zgodovinar Paul Zucker.³⁶ Soroden je tudi njegov namen, to je določitev tipologije, historične kronologije in geneze mest. Pri tem je uporabil pojmovni aparat, ki je blizu Franklovi formalni analizi arhitekture. Zucker je tako mesta opisoval s pojmi, kot so linearnost, kubičnost, plastično aktivni in plastično nevtralni elementi, masa, prostor in njegova delitev, premikanje v prostoru.

Tako kot številni drugi nemški in avstrijski umetnostni zgodovinarji in arhitekti židovskega rodu je tudi Zucker v času nacizma emigriral v Združene države Amerike. Tako je obstajala neposredna povezava med nemško in ameriško urbanistično estetiko.

Poleg Brinckmanna in Zuckerja se je še nekaj nemških umetnostnih zgodovinarjev ukvarjalo z zgodovino mest, mestnih arhitektur in z zgodovino urbanizma v 19. in 20. stoletju.³⁷ Res pa je, da so se tako kot Brinckmann večinoma pritoževali nad tem, da gre za tematiko, ki je v umetnostnozgodovinskih krogih zapostavljena.

MORFOLOŠKA ANALIZA DANES

O razvoju pogledov na urbano morfologijo v drugih, nenemških kulturnih okoljih je bilo že veliko napisanega,³⁸ zato naj opozorim le na nekaj ključnih zadev. Izraza »urbana morfologija« in »morfološka analiza« kot oznaki za posebno metodo proučevanja mest sta se začela uporabljati razmeroma pozno.³⁹

³⁶ *Die Entwicklung des Stadtbildes: Die Stadt als Form*, München 1929.

³⁷ Izčrpan bibliografija razprav o antični in starejši zgodovini nemških mest in o posebnih nalogah gradnje v mestih je objavljena v knjigi Corda Meckseperja: *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt in Mittelalter*, Darmstadt 1982. Za nemško umetnostnozgodovinsko bibliografijo na temo zgodovina urbanizma glej Heinz Selig: *Stadtgestalt und Stadtbaukunst in München 1860 bis 1910*, München 1983, p. 166. Selig v tej vrsti poleg Brinckmanna omenja še naslednja imena: Cornelius Gurlitt, K. H. Clasen, Harald Keller in Wolfgang Braunfels.

³⁸ Med njimi naj omenim: Michel Veyrenche, *L'architecture urbaine: une utopie réaliste. Éléments d'analyse urbaine*, Bruselj 1980, pp. 171–192; Ilaria Valente, *Continuité et crise: les études morphologiques en Italie (1959–1975)*, *Morphologie urbaine et parcellaire*, Pariz 1988, pp. 75–80.

³⁹ Kolikor mi je znano, se je izraz »morfologija« v povezavi z mesti prvič pojavil v že omenjeni knjigi Walterja Gieslerja: *Die deutsche Stadt: Ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft* iz leta 1924. Pet let kasneje je izraz našel pot v umetnostnozgodovinsko razpravo, konkretno v Zuckerjevo: *Entwicklung des Stadtbildes* (p. 52), vendar le kot neposreden odmev Gieslerjevih idej. Od nemških kolegov so si izraz v tridesetih letih izposodili britanski geografi, tako na primer H. J. Fleure, *City Morphology in Europe*, *Proceedings of the Royal Institution of Great Britain*, 1931, 27, pp. 145–155. Šele v slednjem primeru pomeni »mestna morfologija« tudi metodo in ne le predmeta proučevanja.

Sodobno »gibanje« urbane morfologije je nastalo v Italiji. Njegovi začetki segajo v pozná petdeseta leta, utrdilo se je z deli Carla Aymonina in njegovega kroga v šestdesetih letih in v začetku sedemdesetih. V Franciji so prve morfološke študije nastale v prvi polovici sedemdesetih let, večji del tovrstnih razprav pa sodi na prelom sedemdesetih in osemdesetih let.

Značilnosti italijansko-francoske usmeritve so naslednje: z urbano morfologijo so se ukvarjali skoraj izključno arhitekti. Razlogi za takšno vnemo arhitektov so že bili delno pojasnjeni. Po eni strani je nanjo vplival presežek v produkciji arhitekturnih šol, zaradi česar so se nekateri arhitekti usmerili na raziskovalni trg.⁴⁰ Poleg tega je treba upoštevati tudi intelektualno ozračje na italijanskih in francoskih univerzah po letu 1968, ki se je v našem primeru izražalo v prizadevanjih za scientifikacijo urbanistične in arhitekturne prakse in v poskusih njenega teoretičnega utemeljevanja. Pri tem so protagonisti urbane morfologije uporabljali zgodovinske in tudi psevdozgodovinske interpretacije. Sadovi tega udejstvovanja so vidni na širšem arhitekturnem področju v razponu od projektov postmoderne arhitekture, kjer naj bi študij formalnih elementov mest dajal recepte za arhitekturno in urbanistično prakso,⁴¹ do »marksističnega strukturalizma«, ki je v mestih videl izraz kapitalističnih razmerij gospodstva.⁴² Takšna sodobna »operativna« zgodovina⁴³ je prinesla instrumentalizacijo drugačne vrste. Vedenje o urbanem pojavu sicer ni bilo vpreženo v voz neposredne arhitekturne in urbanistične prakse, temveč je služilo političnim ciljem.

Anglo-ameriška arhitektura in urbanizem sta v zadnjih desetletjih razvila tako imenovane »urbane študije«. Pri tem ne gre za enotno šolo, temveč za heterogeno gibanje, ki ima skupni imenovalac v proučevanju urbanih pojavov. Njegova predstavitev presega okvir pričujočega pregleda. Zato naj navržem le nekaj splošnih oznak, ki zadevajo našo tematiko.

V šestdesetih in sedemdesetih letih je bila ena najbolj odmevnih smeri tako imenovana percepcijska analiza, ki je izšla iz šole Gyorgyja Kepesa in

⁴⁰ François Chaslin, *Research: Making up for the Lost Time, Architectural Design*, (1978), 8–9, pp. 56–58, je tako povezal ustanovitev posebnega odbora za pospeševanje raziskav o arhitekturi, CORDA, ki je pričel delovati leta 1972 v Franciji, s povečano »teoretično« produkcijo francoskih arhitektov.

⁴¹ Značilen primer takšnega razumevanja morfološke analize je knjiga Roba Krierja, *Urban space*, London 1979¹, 1984³. Krier svojo argumentacijo utemeljuje na stari Albertijevi podmeni, da je mesto hiša v večjem merilu. Krier to tezo »razširja« na enačnje ulice in trgov v mestu s hodniki in sobami v hiši (p. 16).

⁴² Predstavnik takšne usmeritve je bil nedavno umrli Manfredo Tafuri.

⁴³ Tafuri je s tem izrazom opisal delovanje nekaterih privržencev beneške arhitekturne šole, ki ji je tudi sam pripadal. Cf. Manfredo Tafuri: *Teorie e storia dell'architettura*, francoski prevod *Théories et histoire de l'architecture*, Pariz 1976), p. 203.

sta jo razvila Kevin Lynch⁴⁴ in Donald Appleyard⁴⁵. Po Lynchevih besedah se metoda, ki je bila seveda zamišljena kot neposredni pripomoček pri urbanističnem oblikovanju, v praksi ni dovolj uveljavila.⁴⁶ S stališča morfološke analize, kot smo jo definirali za potrebe pričujoče razprave, vizualna analiza upošteva drugi, ahistorični del urbane realnosti – če seveda odmislimo splošno zgodovinsko določenost človekovega doživljanja prostora. S tega zornega kota se seveda pokaže ideološka naravnost vizualne metode. Privilegiran položaj urbanista kot »ustvarjalca« je v končni posledici zožen na pogled »konzumenta«, ki mesto doživlja kot hitro spreminjajočo se sliko, uokvirjeno v ekran avtomobilskega stekla.

Druga smer je bolj klasično oblikovalska, njen cilj je ustvarjanje zunanjih mestnih prostorov s pomočjo enakih estetskih norm, kot veljajo pri oblikovanju arhitekture. Zato je blizu umetnostnozgodovinskemu pojmovanju mestnega prostora, kot smo ga predstavili pri Brinckmannu in Zuckerju. Zanj je značilno, da morfološko zgradbo razume predvsem kot vzorec pozidanega in praznega prostora oziroma kot študij oblikovne kompozicije trgov in mest.

Tretja smer je razvila eksaktne metode analiziranja urbanega pojava in to predvsem njegovih gospodarskih, demografskih in funkcionalnih razsežnosti. Čeprav se tudi v teh krogih uporabljata izraza morfologija in morfološka analiza,⁴⁷ gre v teh primerih predvsem za oblikovne značilnosti abstraktnih pojavov, kot so območja prevladujočih dejavnosti, dostopnost, višina mestne rente in podobno.

⁴⁴ Kevin Lynch: *The Image of the City*, Cambridge 1960; Donald Appleyard; Kevin Lynch; John R. Myer: *The View from the Road*, Cambridge 1963.

Kot zanimivost pod črto, oziroma kot primer površnega povzemanja citatov, lahko v tej zvezi navedem, da je Philippe Panerai v knjigi *Éléments d'analyse urbaine*, Bruselj 1980, Lynchu pripisal, da »je prevzel in generaliziral pojme, ki so jih najprej uvedli nemški kritiki, predvsem A. E. Brinckmann ...« (p. 111). To trditev je sicer relativiziral tako, da se je sklical na Christiana Norberg-Schultza in njegovo knjigo *Existence, Space and Architecture*. Najprej človek preveri pri Lynchu, kjer Brinckmann in drugi nemški zgodovinarji urbanizma niso niti omenjeni, v bibliografiji pa nastopajo predvsem dela s področja psihologije in antropologije. Končno preveri pri Norberg-Schultzu, kjer v omenjenem delu (London: Studio Vista, 1971) piše: »Lynch vsekakor ni prvi definiral urbane strukture s pomočjo 'vozišč', 'poti' in 'območij'. Konvencionalni opisi mest običajno omenjajo trge (piazze, Platz, place), ulice in mestne četrti; pri tem lahko na hitro, le kot primer, citiramo razprave A. E. Brinckmanna in Paula Zuckerja.« (p. 34).

⁴⁵ Slednji je osnovno Lynchevo metodo razširil v smer, ki omogoča bolj podrobno analizo urbanega prostora. Appleyard je tudi prvi začel razvijati simulacijska oblikovalska orodja. Donald Appleyard et al: *The Berkley Environmental Simulation Laboratory: Its use in environmental impact assesment*, Berkley 1973 (Working Papers 206).

⁴⁶ Kevin Lynch, *Reconsidering the Image of the City*, v: Lloyd Rodwin: *Cities of the Mind*, Robert M. Hollister, (ed.) New York, London 1984, pp. 151–161.

⁴⁷ William Alonso je pri sodobnih ameriških teorijah urbanih oblik razlikoval celo dve šoli, »morfološko« in »razlagalno«. William Alonso, *The Form of Cities in Developing Countries*, *The Regional Scientists' Association Papers*, 13 (Philadelphia, 1964), p. 165.

V Evropi so že od šestdesetih let dalje poleg glasne in vplivne italijanske in francoske arhitekturne scene nastajale posamezne morfološke študije, ki so dopolnjevale mozaik našega vedenja o zgodovini konkretnih mest in drugih naselij. Pri tem ne smemo prezreti redkih, a dragocenih prispevkov umetnostnih zgodovinarjev in njihovih raziskovalnih skupin in prispevka britanske geografije, kjer je nastala prava šola »urbane morfologije«.

Kar zadeva zanimanje za historično geografijo mest, je od preloma petdesetih in šestdesetih let našega stoletja dalje britanska urbana geografija »prevzela štafetno palico« od nemške geografske šole med obema vojnoma.

Še leta 1951 je anglo-ameriški geograf Robert E. Dickinson zapisal, da študij urbane morfologije »... praktično ni bil deležen nikakršne pozornosti angleško govorečih geografov.«⁴⁸ Dve leti kasneje je britanski geograf Arthur E. Smailes v svoji razpravi *The Geography of Towns* nakazal smeri razvoja te veje geografije.

Vpliv predvojne nemške urbane geografije na povojno britansko je bil neposreden v primeru M. R. G. Conzena. Conzen je namreč po poreklu Nemec. Od tridesetih let dalje deluje v Veliki Britaniji.⁴⁹ Bil je eden prvih, ki so morfološko analizo postavili na trdnejše metodološke temelje. V tem pogledu je pionirska njegova študija o Alnwicku. V njej je uvodoma definiral osnovne in nekatere izpeljane morfološke elemente, v aplikativnem delu pa s pomočjo konsistentne metode rekonstruiral fizični razvoj mesta od sedmega stoletja do današnjih dni.⁵⁰

Whitehand je sicer nekaj let kasneje zapisal, da »historičnogeografski vidik (študija urbanih oblik) ni nikoli pritegnil dovolj zanimanja raziskovalcev in tako ni prišlo do osnovnih učbenikov ali pregledov literature..., prav tako pa se čuti pomanjkanje koherentnega teoretičnega korpusa«. In dalje, da pomanjkljivost dotedanjih raziskav v tem, da »so urbani morfologi tradicionalno postavljali samo (urbano) krajino v središče v vlogo ključnega vira podatkov«.⁵¹ V nadaljevanju je skušal postaviti okvir za »bolj znanstven« in »manj impresionističen« pristop, ki bi omogočal primerjavo podatkov za različna obdobja in geografska okolja in tako nudil podlago za znanstveno raz-

⁴⁸ Robert E. Dickinson: *The West European City*, London 1951. p. 8. Dickinson je mesta Zahodne Evrope razdelil na »naravno« in »načrtno« nastala mesta (pp. 268–269). Pri tem je osnovne sisteme mestnih tlorisov razdelil na nepravilne sisteme, radialno-koncentrične sisteme in pravokotne oziroma mrežaste sisteme (pp. 272–277). Pri tem naj opozorim na težave in omejitve, ki jih prinaša takšna, v osnovi ahistorična tipologija.

⁴⁹ Prvi dve desetletji svojega strokovnega udejstvovanja v Veliki Britaniji je posvetil predvsem praktičnemu delu pri regionalnem planiranju. Glej uvodno predstavitev njegove študije v nemščini *Geographie und Landesplanung* (Vorträge des Bonner Geographisches Kolloquiums, 2) Bonn 1952.

⁵⁰ M. R. G. Conzen: *Alnwick, Northumberland: a Study in Town-Plan Analysis*, 27, London 1960 (Publication No 27).

⁵¹ J.W.R. Whitehand, The basis for an historico-geographical theory of urban form, *Transactions*, (1977), vol. 2, št. 3, pp. 400 in 402.

lago razvoja fizične zgradbe mest. Tako pojmovana morfološka analiza seveda sodi bolj v ekonomsko in statistično geografijo in se je prenehala ukvarjati s fizično resničnostjo mest na mikro ravni, to je v merilu posamezni stavb, ulic in trgov. Hkrati se je omejila na obravnavanje krajšega zgodovinskega obdobja, ki v splošnem ne sega globlje v preteklost od dobrih sto let, ko so bile opravljene prve statistične raziskave. Še več, zaradi vse večje usmerjenosti v socialno in fizično geografijo je začelo usihati tudi zanimanje nemških geografov za zgodovinsko – geografska vprašanja. Tako je na primer Burkhard Hoffmeister v svojem učbeniku urbane geografije iz leta 1969 namenil zgodovinski in morfološki genezi mest več deset strani, medtem ko je v izdaji iz leta 1994 ta tema opuščena.⁵²

Pri tem predstavlja svetlo izjemo avstrijska geografinja Elisabeth Lichtenberger.⁵³ Predvsem je pomembna njena študija o razvoju prostorske in z njo povezane socialne strukture Dunaja. Študija je izšla istega leta, 1977, kot Whitehandova kritika morfološke metode in med njima ni neposredne povezave. Zanimivo pa je, da je Lichtenbergerjeva v svoji raziskavi Dunaja skoraj v celoti uresničila raziskovalni program, kot ga je pred urbano geografijo postavil Whitehand. Tako je njena metoda temeljila na povezovanju zgodovinskega pristopa, ki pojasnjuje razvoj mesta od njegovih srednjeveških nastankov (s primerno obravnavo antičnega obdobja) do dvajsetega stoletja, in kot to imenuje sama, »instrumentalizma v smislu kvantifikacije raziskanih struktur in procesov v obliki prostorsko–distribucijskih vzorcev«.⁵⁴

Res pa je, da se te strukture in procesi nanašajo bolj na socialne in gospodarske razsežnosti mestnega pojava in le deloma na njegovo fizično, prostorsko resničnost.

NALOGI IN POTENCIALI MORFOLOŠKE ANALIZE

Pričujoči pregled naj končam z naslednjo oceno. Kot sem deloma že omenila, je bila morfološka analiza na prelomu sedemdesetih in osemdesetih let, torej v času svoje največje popularnosti, deležna tudi ostre kritike na račun svoje neznanstvenosti oziroma zaradi zlorab v neznanstvene namene.⁵⁵ Kljub temu in kljub dejstvu, da se o morfološki analizi ne govori več veliko, menim, da gre za koristno metodo. Omogoča namreč, seveda skupaj z upo-

⁵² Burkhard Hoffmeister: *Stadtgeographie*, Braunschweig 1969, 1994.

⁵³ Med njenimi deli naj omenim: Elisabeth Lichtenberger: *Die Wiener Altstadt: Von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City*, Dunaj 1977 in eadem Wien – das sozialökonomische Modell einer barocken Residenz um die Mitte des 18. Jahrhunderts, *Städtliche Kultur in der Barockzeit*, Linz 1982, pp. 235–262.

⁵⁴ *ibid.*, p. 1.

⁵⁵ J. W. R. Whitehand je v razpravi, omenjeni na prejšnji strani, kritiziral morfološko analizo kot geografsko metodo. Choayeva je prispevala kritiko morfološke analize, kot so jo razumeli in prakticirali italijanski in francoski arhitekti. Cf. Françoise Choay, *Conclusion, Morphologie urbaine et parcellaire*, Pariz 1988, pp. 145–161.

rabo drugih virov in metod, bolj natančno in sorazmerno zanesljivo interpretacijo urbanih oblik.

Za morfološko analizo je značilno, da uporablja drugačen vir informacij kot zgodovina. Glavnino podatkov pridobi z razbiranjem fizičnega »vzorca« preteklih in sedanjih urbanih struktur. V tem je sorodna arheologiji, še posebej tistemu njenemu delu, ki temelji na uporabi »remote sensing« metod, kot so predvsem aerofotografija in njene izpeljave. Resnici na ljubo je treba dodati, da v vseh desetletjih, ko je morfološka analiza doživljala vzpone in padce, ni prišlo do konvencionalnega načina dokumentiranja raziskovalnih izsledkov. Tudi to je eden od bistvenih razlogov za to, da na morfološke raziskave letijo očitki o tem, da v njih prevladujejo »impresionistične«, torej neznanstvene metode.

Očitno morfološka analiza sodi v krog zgodovinskih ved in zato zanjo veljajo enaki načini dokazovanja in preverjanja rezultatov, kot so v veljavi v zgodovini in humanistiki. S tem lahko kot neutemeljeno zavrtnemo Whitehandovo kritiko, ker morfološko analizo napenja na kopito eksaktnih ved.

Poleg že omenjene Conzenove metode, ki temelji na definiciji morfoloških elementov in na historični rekonstrukciji posameznih morfoloških obdobj, ⁵⁶ lahko kot zgleden primer morfološke metode omenim raziskavo skupine francoskih umetnostnih zgodovinarjev, ki jo je vodil André Chastel in je bila objavljena pod naslovom *Système de l'architecture urbaine: quartier des Halles à Paris*.⁵⁷

Z metodološkega stališča je ta raziskava dragocena zato, ker je opozorila na pomen historične rekonstrukcije parcelne mreže. Zgodovinski viri, ki omogočajo rekonstrukcijo urbane strukture določenega mesta ali mestnega predela, so za starejša obdobja sila redki in hkrati omejeni na pomembnejše arhitekture, na obrambne naprave in podobno. Zato so katastrski podatki, vključno s katastrskimi kartami, edini vir za spoznavanje minorne arhitekture in mestnega tkiva v celoti. Poleg tega je raziskava prispevala tudi spoznanje, da obstajajo sorazmerno trdne zakonitosti in stabilnost pri morfologiji običajne parcelacije. Takšna parcelna mreža se tudi najbolj neposredno odraža v strukturi stavb. Izjemne stavbe in z njimi povezane velike parcele imajo drugačno usodo in puščajo v urbanem tkivu drugačne sledi.

Na podlagi ključnih raziskav, omenjenih v pričujočem pregledu, bom poskušala v grobih obrisih predstaviti tiste postavke, ki jih je mogoče uporabiti

⁵⁶ Conzen je bil, kolikor vem, prvi, ki je v morfološko analizo uvedel pojem »morfološko obdobje«. Tako pravi: »Vsako obdobje pusti v krajini svojevrstne materialne sledove in ga za potrebe geografske analize lahko imenujemo *morfološko obdobje*. V mestni krajini se vsako posamično obdobje izraža v talnem načrtu in tudi v stavbnem tkivu. V splošnem kažejo novejši predeli, ki so hkrati bolj na obrobju mesta, večjo homogenost in to zato, ker so tam ulice, parcele in stavbe novejšega nastanka.« Op. cit., p. 7.

⁵⁷ Françoise Boudon; André Chastel; Hélène Couzy; Françoise Hamon: *Système de l'architecture urbaine: quartier des Halles à Paris*, Pariz 1977.

kot izhodišče za strukturiranje in klasifikacijo morfoloških elementov in s tem za dokumentiranje rezultatov morfološke analize.

1. Fizična zgradba vsakega mesta oziroma naselja je individualna; v razliko od arhitekture, kjer je mogoče govoriti o tipih, modelih, replikah in kopijah, sta termina mest – tipov in mest – modelov vezana le na uporabo v urbanističnih traktatih in s tem omejena na posebne zgodovinske okoliščine.

2. Individualnost mest oziroma drugih naselij ni le poledica njihove topografske in fizične enkratnosti, temveč tudi posebnega sinhronega prepleta morfoloških elementov in individualne »življenjske zgodbe«, ki je pripeljala do sedanjega stanja konkretnega naselja.

3. V nasprotju z enkratnostjo vsakega naselja je pri morfoloških elementih mogoče govoriti o tipih. Morfološki elementi v različnih povezavah in pojavnih oblikah sestavljajo konkretne naselbinske strukture. Morfološki elementi so artefakti⁵⁸ in zanje veljajo enaka načela nastajanja, spreminjanja in odmiranja kot za vsa dela človeških rok.

4. Osnovna elementa vsakršnega poseljenega prostora sta zemljišče in pot. Naravno zemljišče se loči od zemljišča kot morfološkega elementa – artefakta v tem, da ima slednje meje. Meje so lahko fizično zaznamovane na zemljišču, lahko obstajajo le v mentalni podobi ljudi oziroma v drugih »preslikavah« fizičnega prostora v drug prostor (navadno v dvodimenzionalni prostor kart) ali oboje.

Pot je fizična povezava, ki omogoča dostop ljudi na zemljišče.

5. V zahodnem civilizacijskem okolju se je od časov fevdalne kolonizacije dalje uveljavilo lastniško merilo določanja zemljiških meja. Takšno osnovno celico izrabe prostora imenujemo parcela. Morfologijo konkretnih parcel določajo njene splošne značilnosti, na podlagi katerih parcelo lahko uvrstimo v določen tip, in njene posebnosti. Te posebnosti navadno zadevajo nepravilnosti oziroma »napake«. Nastale so ali zaradi prilagajanja topografskim danostim ali pa kot »ostanek« starih stavbnih struktur oziroma prejšnjih parcelnih meja.

6. V mestnih in v nekaterih vaških naseljih imajo poti posebno obliko in vlogo. Imenujemo jih ulice in trgi. Sodijo med osnovne morfološke elemente. Ulice in trge delimo glede na oblikovne in funkcionalne značilnosti v glavne in pomožne oziroma sekundarne.

7. Osnovni morfološki element naselij je poleg parcel in poti še enota stavba/parcela. Te enote je mogoče razvrstiti v tipološke vrste glede na velikost in obliko parcel, glede na položaj stavbe/stavb na parceli in glede na prisotnost/odsotnost druge vrste izrabe (dvorišče, vrt v ozadju parcele, predvrt itd).

8. Stavbe v določenem mestu oziroma naselju lahko razdelimo v dve skupini: v običajne stavbe in v stavbe za posebne namene.

⁵⁸ V načelu lahko med artefakte prištevamo tudi parke, vrtove, drevorede in drugo zelenje, ker gre za »kombinirane stvaritve narave in človeka«, oziroma za objekte, ki jih je ustvaril človek iz naravnih, živih elementov.

9. Morfološke značilnosti vsake posamezne stavbe, ki neposredno vplivajo na morfološke elemente višje ravni (predvsem na prostore ulic in trgov in na ulične otoke) so naslednje:

- enovitost oziroma členitev stavbnega telesa,
- shema notranje organizacije prostorov,
- vrsta in namestitve vhodov,
- etažnost,
- število okenskih osi,
- členjenost ulične fasade,
- vrsta strehe.

10. Poleg osnovnih morfoloških elementov, ki so sestavine vsakega naselja, so v posameznih mestih lahko še drugi, posebni morfološki elementi, kot na primer obzidja s svojimi sestavnimi deli, pristanišča, železnice, kanali, vrtovi in parki in podobno.

11. Osnovni morfološki elementi (in včasih tudi posebni elementi) se združujejo v morfološke elemente višje ravni, ki so lahko dveh vrst glede na to, ali:

- so sestavljeni iz enakovrstnih elementov,
- iz raznovrstnih elementov.

12. Enakovrstni sestavljeni elementi višje ravni so:

- stavbno tkivo,
- parcelna mreža,
- ulična mreža,
- železniška mreža,
- mreža vodnih poti,
- obrambni sistem,
- sistem parkov in drugih zelenih površin,
- sistem za oskrbo z vodo,
- kanalizacijski sistem itd.

13. Raznovrstni sestavljeni elementi so:

- prostori ulic in trgov,
- ulični otoki,
- četrti oziroma drugače imenovani mestni predeli (upravne in druge enote),
- in morfološka območja kot poseben element.

14. Posebno skupino sestavljenih morfoloških elementov tvorijo tako imenovana jedra prostorske organizacije. Jedra prostorske organizacije so hkrati lahko eden od osnovnih morfoloških elementov ali od morfoloških elementov višje ravni.

15. Atribut vsakega morfološkega elementa je tudi podatek o morfološkem obdobju. Podatek se lahko nanaša na:

- morfološko obdobje nastanka tega elementa,
- morfološko obdobje, v katerem je prišlo do bistvenih sprememb in dopolnitev tega elementa.

16. Poseben morfološki element je tloris celotnega mesta, to je zaris vseh morfoloških elementov na terenu. Njegova natančna preslikava je topografsko-katastrski načrt v ustrezno velikem merilu. Če za to mesto obstaja dovolj natančen starejši načrt, je te podatke mogoče s posebnimi metodami prenesti na sodoben topografsko-katastrski načrt v obliki oleate.

17. Na takšno grafično podlago, to je na sodoben topografsko – katastrski načrt, ki ima po možnosti eno ali več oleat, vnašamo podatke o prejšnjem stanju konkretnih morfoloških elementov.

Te podatke je mogoče dobiti iz treh različnih vrst virov in sicer:

- iz pisnih arhivskih virov,
- iz upodablajočih in kartnih virov (stare risbe, slike, grafike, fotografije, karte in načrti),
- iz arheoloških raziskovanj in drugih neposrednih raziskav na terenu.

LITERATURA

ALONSO, William, The form of cities in developing countries, *The Regional Science Association Papers*, 13 (Philadelphia, 1963);

APPLEYARD, Donald; LYNCH, Kevin, MYER; John R.: *The View from the Road*, (Cambridge, Mass. : The MIT Press, 1963);

APPLEYARD, Donald, et al.: *The Berkeley Environmental Simulation Laboratory: Its use in environmental impact assessment* (Berkeley, Cal. : Institute of Urban and Regional Development, University of California, 1973);

BARLEY, M. W., ed., *European Towns: Their Archaeology and Early History* (London, New York, San Francisco : Academic Press, 1977);

BELOW, Georg: *Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum* (Monographie zur Weltgeschichte) (Bielefeld; Leipzig : Verlag von Velhagen und Klasing, 1898);

BOUDON, Françoise; CHASTEL, André; COUZY, Hélène; HAMON, Françoise: *Système de l'architecture urbaine: le quartier des Halles à Paris* (Paris : Editions du CNRS, 1977);

BRINCKMANN, Albert Erich: *Deutsche Stadtbaukunst in Vergangenheit* (Frankfurt a.M. : Heinrich Keller, 1911);

BRINCKMANN, Albert Erich: *Platz und Monument: Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuer Zeit* (Berlin : Wasmut, 1908);

BRINCKMANN, Albert Erich: *Stadtbaukunst von Mittelalter bis zum Neuzeit* (Potsdam : Wildpark, 1920);

CHOAY, Françoise: *L'allégorie du patrimoine* (Paris : Le Seuil, 1992);

CHOAY, Françoise, Pour une nouvelle lecture de Camillo Sitte, *Communications*, 27 (1977);

CHRISTALLER, Walter: *Die zentralen Orte in Süddeutschland* (Jena, 1933);

CONZEN, M. G. R.: *Alnwick, Northumberland: A Study in Town-Plan Analysis* (London : The Institute of British Geographers, 1960);

DICKINSON, Robert E.: *The West European City* (London : Routledge & Kegan Paul Lim., 1951);

- DVORAK, Max: *Die Kathedrale der Denkmalpflege* (Wien : Verlag von Julius Bard, 1916);
- FLEURE, H. J., *City Morphology in Europe, Proceedings of the Royal Institution of Great Britain*, 27(1931);
- FRANKL, Paul: *Die Entwicklungsphasen der neuern Baukunst* (Stuttgart : B. G. Teubner, 1914);
- GEDDES, Patrick: *Cities in Evolution* (1915);
- GIESLER, Walter: *Die deutsche Stadt: Ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft* (Stuttgart: J. Engelhorn's Nachf., 1924);
- GRUBER, Karl: *Eine deutsche Stadt: Bilder zur Entwicklungsgeschichte der Stadtbaukunst* (München : F. Bruckmann A.-G., 1914).
- HASSERT, Karl: *Die Städte geographisch betrachtet* (1907);
- HASSINGER, Kurt: *Kunsthistorische Atlas der k.k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien und Verzeichnis der erhaltungswerten historischen Kunst- und Naturdenkmale der Wiener Stadtbildes* (Österreichische Kunsttopographie 15) (Wien: Schroll und Co., 1916).
- HILDEBRANDT, Adolf: *Das Problem der Form in der Bildender Kunst* (Baden-Baden, 1893);
- HOFFMEISTER, Burkhard: *Stadtgeographie* (Braunschweig : Westermann, 1969, 1994);
- KLAIBER, Christoph; *Die Grundrißbildung der deutscher Stadt im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der Schwäbische Länder* (Beiträge zur Bauwissenschaft 20) (Berlin : Verlag von Ernst Wasmuth, 1912);
- KRIER, Robert: *Urban Space* (London : Academy Editions, 1979, 1984);
- KRAUTHEIMER, Richard: *Rome: Profile of a City: 312 – 1308* (New Jersey : Princeton University Press, 1980);
- LICHTENBERGER, Elisabeth: *Wien – das socialökonomische Modell einer barocken Residenz um die Mitte des 18. Jahrhunderts, Städtliche Kultur in der Barockzeit* (Linz, 1982);
- LICHTENBERGER, Elisabeth: *Die wiener Altstadt: Von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City* (Wien : Deuticke, 1977);
- LYNCH, Kevin: *The Image of the City*, (Cambridge, Mass. : MIT Press, 1960);
- LYNCH, Kevin, *Reconsidering the Image of the City, Cities of the Mind*, Lloyd Rodwin, Robert W. Hollister (ed.). (New York, London : Plenum Press, 1984);
- MAERTENS, H.: *Die optische Maßstab oder die Theorie und Praxis des ästhetischen Sehens in der bildender Künsten* (Bonn 1877);
- MECKSEPER, Cord: *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt in Mittelalter* (Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982);
- MERLIN, Pierre: (ed.) *Morphologie urbaine et parcellaire* (Saint Denis : Presses Universitaires de Vincennes, 1988);
- NORBERG-SCHULTZ, Christian: *Existence, Space and Architecture* (London : Studio Vista, 1971);
- PANERAI, Philippe; DEPAULE, Jean-Charles; DEMORGON, Marcelle;

- VEYRENCHE, Michel: *Éléments d'analyse urbaine* (Bruxelles : Archives d'architecture moderne, 1980);
- PIRENNE, Henri: *Les villes du moyen age: Essai d'histoire économiques et sociale* (1927);
- RIEGL, Alois: *Die spätromische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn* (Wien 1907);
- SELIG, Heinz: *Stadtgestalt und Stadtbaukunst in München 1860 bis 1910* (München : Peter Kirchheim, 1983);
- SIDARITSCH, Marian: *Geographie der bäuerlichen Siedlungswesen in ehemaligen Herzogtum Steiermark* (Graz : Universität Graz, Ulrich Moser, 1925);
- SIDARITSCH, Marian, *Die steierische Städte und Märkte in vergleichend-geographischer Darstellung, Zur Geographie der deutschen Alpen* (Wien : Verlag L.W. Seidel & Sohn, 1924);
- SITTE, Camillo: *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen: Ein Beitrag zur Lösung moderner Fragen der Architectur und monumentaler Plastik unter besonderer Beziehung auf Wien* (Wien 1889, 1909);
- SMAILES, Arthur E.: *The Geography of Towns* (1953);
- SUTCLIFF, Anthony, *Naissance d'une discipline, La ville: Art et architecture en Europe, 1870-1993* (Paris : Centre Georges Pompidou, 1994);
- TAFURI, Manfredo: *Théories et histoire de l'architecture* (Paris : Éditions Sadg, 1976);
- WAGNER, Otto: *Die Grosstadt: Eine Studie über diese* (Wien, 1911);
- WENGERT, Hermann: *Die Stadtanlagen in Steiermark: Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Städtebaues* (Graz 1932);
- WHITEHAND, J. W. R., *The basis for an historico-geographical theory of urban form, Transactions*, 2 (1977) 3;
- WÖLFFLIN, Heinrich: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe: Das Problem der Stilentwicklung in der neuern Kunst* (München 1915);
- ZUCKER, Paul: *Entwicklung des Stadtbildes: Die Stadt als Form* (München: Drei Masken Verl., 1929).

THE MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF CITIES

Quite a lot has been written on urban morphology. The last survey of the history of this method, its advantages and limitations was published in the work *Morphologie urbaine et parcellaire* (PUV 1988), complementing the views held by the French and Italian critics with a survey covering a wider geographical and historical background that also contributed to the emergence of various views of the physical space of cities.¹

Besides several urbanistic discourses of the late 19th and early 20th centuries (Sitte, Wagner, Geddes), the chapter on archaeology also brings contributions of German geography (Hassingier, Geisler, Geddes) and historiography (Below, Gruber, Wengert). The latter also wrote about the medieval concept of towns in the area of today's Slovenia.

Brinckmann and later Gantner and Zucker introduced formal and esthetical dimensions to the study of urban phenomena in the German history of art.

The second chapter covers modern urban morphology, bringing brief outlines of the tenets and ranges of the Italian School of morphology and its continuation in France in the seventies and early eighties, a time when morphological analysis was defined by the two instrumentalities. The section on the s.c. urban studies in the United States reveals the span of approaches to urban phenomena, from visual analysis (Lynch, Appleyard), via formalist architectural esthetics to scientific research examining urban phenomena in terms of demography, economy and functionality.

In our opinion two contributions, one British and one French, set the framework for morphological analysis that is best suited to the object of scrutiny, i.e. the synchronic and diachronic concept of the physical structure of cities. The first publication is the work of M.R.G. Conzen, the pioneer of the British school of urban geography and the second is the survey *Système de l'architecture urbaine: quartier des Halles Paris*.

On the basis of methods applied in these two cases, as well as other positive findings, the conclusion sets forth the following thesis: morphological analysis is a particular method of historical research based on the identification of concrete historical sources, i.e. physical records of space in urban and other settlements and the ways it has changed in the course of history.

The final part sums up the basic tenets of morphological analysis; it is possible to use these tenets as the starting point in an attempt to structure and classify morphological elements and the relationships holding between them. At the same time the tenets form the basis for sorting the findings of morphological analyses of concrete cities and other settlements.

